

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QƏDİM TÜRK YAZILI (RUN) ABİDƏLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ MƏKAN MƏZMUNLU SÖZLƏRİN SEMANTİKASI (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Nabat Fuad qızı İbrahimova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

SUMQAYIT – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Rəsmi
opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Zemfira Əsgər qızı Şahbazova

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında AliAttestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri filologiya elmləri doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi: **Bəyülxanım İbrahim qızı Eminli**

Elmi seminarın sədri filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Göytürk yazılarının tədqiqi, araşdırılması uzun illərdir ki, davam edir. Bu sahədə hələ də tədqiqatların aparılmasına, dəqiq elmi nəticələrin alınmasına ehtiyac vardır. Bizim dissertasiya mövzusunun aktuallığı da məhz bundan ibarətdir. Çünki Göytürk yazılarında, Orxon-Yenisey yazılı mətnlərində ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilmişdir. Türklərin tarix salnaməsi ilk dəfə olaraq bu daşların üzərinə həkk olunmuşdur. Əski türk yazıları qədim türklərin ilk ədəbi nümunələri və yazılı qaynaqlarıdır.

Yazılı mətnlərdə işlənmiş zaman və məkan anlamlı sözlərin mühüm, maraqlı fəlsəfi anlayışlar olması, bir-birilə əlaqəsi, materiyanın varlığını gerçəkləşdirmələri, materiyanın bu mövcudluq formalarının daxili vəhdəti, dildə gerçəkləşmə yolları və formaları, vaxt və yer anlayışlarının real aləmdə və dildə bir-birini tamamlamaları, onların dildə təzahür formaları, mənaları, daxili bölgüsü, təsnifatı, qarşılıqlı əlaqələri, oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənəşdirilməsi, vaxt və ya yer bildirən sözlərin, ifadələrin linqvistik şərh, hər bir sözün ayrı-ayrı qaynaqlarda izahı haqqında məlumatların verilməsi kimi məsələlər tədqiqat işində ilk dəfə araşdırılır, mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Türkologiyada, Avropa dilçiliyində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində Göytürk yazıları, daş kitabələr müxtəlif səpkili araşdırmaların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu mövzuya aid “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (Xudiyev N., 2015); “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” (Şükürlü Ə., 1993); “Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid” (Əliyev Y., 2004); “Qutadqu bilik” (Əsgər R., 2003); “Qədim türklərin dünyagörüşündə təbiətə münasibətin sosial-fəlsəfi aspektləri” (Məcədov V., 1998); “Orxon-Yenisey abidələrində kəmiyyət kateqoriyası” (Novruzov M., 1985); “Türk say sistemi” (Qıpçaq M. 1996); “Göytürk dilinin leksikası” (Rəcəbli Ə., 2001); “Göytürk dilinin morfolojiyası” (2002); “Göytürk dilinin sintaksisi” (2003) “Göytürk

dilinin fonetikasi” (2004) və digər onlarla əsərlərin adlarını qeyd etmək mümkündür.

Lakin abidələrin dilində işlənmiş qədim türklərin dünyagörüşünün, türk təfəkkürünün bariz nümunəsi sayıla bilən zaman və məkan bildirən sözlər hərtərəfli, geniş və sistemli linqvistik təhlilə cəlb edilməmişdir. Buna görə də tədqiqat işinin mövzusu olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı-qədim türk yazılı abidələri, Orxon-Yenisey daş kitabələridir. Konkret bir tədqiqat obyektinin bir neçə predmeti olması mümkündür. Tədqiqatın predmeti-Orxon-Yenisey yazılı abidələrində rast gəlinən zaman və məkan məzmunlu sözlərin semantik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqat predmetinin sayı tədqiqat obyektinin məzmunundan, xarakterindən, əhatə etdiyi məsələlərdən asılıdır. Zaman və məkan məzmunu bildirən sözlərin semantik sferasının öyrənilməsi tədqiqat predmetinin əsasını təşkil edir. Sözügedən dil vahidlərinin hər birinin özəl, başlıca fərqləndirici, xarakterik əlamətlərinin tədqiqi, təhlili tədqiqat predmetinin mahiyyətə mürəkkəbliyinin, çoxşaxəliliyinin göstəricisidir. Tədqiqatın predmeti olan Göytürk yazılarında işlənmiş zaman və məkan məzmunlu sözlərin semantikasi araşdırılarkən, Çağdaş Azərbaycan dilinin materiallarından yetərinə istifadə olunması müəyyən elmi-nəzəri müddəalar irəli sürməyə geniş imkan yaratmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin leksik sistemində əhəmiyyətli yer tutan zaman və məkan mənalı sözlərin linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Həmin məqsədə çatmaqdan ötrü aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Qədim türk yazılı abidələrində//Göytürk yazılarında zaman və məkan məzmunlu sözlərin qarşılıqlı əlaqəsini, birinin digəri üçün zəruri şərt rolunu oynadığını, bu dil vahidlərinin bir-birini məna cəhətdən tamamladığını fəlsəfi-linqvistik cəhətdən şərh etmək;

- Qədim türk yazılı mətnlərində zaman və məkan məzmunlu dil vahidlərinin–anlayışlarının ifadə vasitələrini struktur-linqvistik cəhətdən müəyyən etmək;

-Qədim türk yazılı abidələrində // Göytürk yazılarında və çağdaş Azərbaycan dilində zaman və məkan anlayışlarını ifadə edən söz-formaları qruplaşdırmaq və onların özünəməxsus xüsusiyyətlərini, özəlliklərini müəyyənləşdirmək, üzə çıxarmaq, hüdudlarını təyin etmək, linqvokulturoloji analizə cəlb etmək;

-Göytürk mətnlərinin lüğət tərkibini Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə qarşılaşdırmaqla oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək, müasir dilimizdə işlənən dil vahidlərinin arxetiplərini müəyyənləşdirmək;

-Zaman və məkan məzmunlu sözləri, morfoloji formaları, həmçinin sintaktik vahidləri qruplaşdırmaq, həmin dil vahidlərinin spesifik cəhətlərini təhlil etmək;

-Zaman və məkan məzmunlu sözlərin qədim türk etnoslarının təfəkküründə formalaşması məsələlərini öyrənmək;

-Qədim türk yazılı mətnlərində və Müasir Azərbaycan dilində zaman və məkan məzmunu bildiren anlayışların linqvistik təzahür formalarının çoxcəhətliliyini nəzəri dilçiliyin tələblərinə uyğun olaraq izah etmək;

-Təqvim bildiren sözləri təhlil etmək, türk-monqol təqvim haqqında fikirləri ümumiləşdirib, ona münasibət bildirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat metodları dedikdə, tədqiqat obyektinə istər nəzəri, istər tətbiqi cəhətdən yanaşma forması nəzərdə tutulur. Tədqiqat işimizdə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma, təsviri və areal metodlardan, müasir dilçilik üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Göytürk yazıları üzərində aparılan araşdırmalar və elmi tədqiqat işləri qədim türk xalqlarının kainat və həyatın yaradılışı barədə düşüncələri onların maraqlı, dolğun mifik görüşlərin, təsəvvürlərin daşıyıcıları olduqlarını söyləməyə əsas verir. Təqdim etdiyimiz dissertasiyada aşağıdakı müddəalar irəli sürülmüşdür:

- Tarixi mənbələrə əsasən qeyd etmək olar ki, qədim türklərdə digər anlayışlarla yanaşı, zaman, məkan anlayışları da formalaşmışdır;

-Dini-mifoloji məzmunlu mənbələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində qədim türklər yaşam tərzləri, həyatdakı fəaliyyətləri, insanın dünyaya göz açması, ölümü və s. ilə bağlı proseslərdə zaman,

məkan anlayışlarını ifadə etmişlər. “Yaz, yay, küz, kış” kimi zaman məzmunlu sözlər qədim türklərin şüurunda, təfəkküründə bu anlayışın formalaşmasına şərait yaratmışdır. Həm folklor nümunələrində, həm də Orxon-Yenisey yazılarında həmin sözlərin işlənməsinə rast gəlinir;

-Zaman və məkan anlayışlarının dildə ifadə üsullarının tədqiqi həmin ifadə vasitələrinin fəlsəfi, sosioloji, dini-mifoloji, etnoqrafik, folklorşünaslıq, etnopsixoloji və etnokulturoloji məsələlərlə bağlılığı olduğunu göstərir;

-Həmin faktlar dilçilik tədqiqatlarında elmlərarası əlaqələrə xüsusi, ciddi diqqət yetirmək, bundan bəhrələnmək üçün əhəmiyyətlidir;

- Qədim türklərdə zaman və məkan anlayışının digər xalqların şüurunda yaranmış bu eyni anlayışlara uyğun formalaşmasını təbii, qanunauyğun hal hesab etmək mümkündür;

-Zaman və məkan anlayışlarının ifadə vasitələri obyektiv aləm, onun qanun və kateqoriyalarının şüurda yaranması, formalaşması və reallaşması dil vahidləri ilə əlaqədardır.

-Xüsusi coğrafi adlar-toponimlər erkən orta əsrlərdəki dilimiz, tariximizlə bağlı problemləri, Azərbaycan bölgələrində yaşamış tayfaların etnik mənsubiyyəti haqqında bilgilər əldə etmək üçün əvəzsiz qaynaqlardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

1. Göytürk yazılı mətnlərində zaman və məkan anlayışlı sözlərin semantikasının Müasir Azərbaycan dili materialları ilə müqayisəli şəkildə təhlili türkoloji dilçilikdə ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb edilmiş və bu anlayışların ifadə vasitələrinin linqvistik, linqvokulturoloji və fəlsəfi şərhini verilmişdir.

2. Müəyyən zaman çərçivəsində görülən iş və hərəkətin yerlə, məkanla əlaqəsi olduğu halda, linqvistikada zaman kateqoriyası ilə yanaşı məkan kateqoriyasının da mövcud olma zəruriliyi barədə fikir irəli sürülmüşdür.

3. Tədqiqat işində ilk dəfə vaxtı və məkanı ifadə edən vahidlərin semantikasına kompleks şəkildə yanaşılmışdır. Belə yanaşma dilin

daxili mahiyyətindən, onun çoxcəhətliliyindən, zənginliyindən irəli gəlmişdir.

4. Qədim türk yazılı mətnlərində müasir dilimizlə müqayisəli araşdırma zamanı, ümumiyyətlə, türkoloji dilçilikdə yer və vaxt anlayışlarının dildə ifadə görümlərinə linqvistik, fəlsəfi, linqvotürkoloji, sosioloji, etnopsixoloji baxımdan yanaşılmışdır.

5. Yer-məkan anlamlı irəli, geri, sağ, sol məzmunlu vahidlər tarixi cəhətdən linqvistik təhlil edilmiş, Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, tədqiqatlar nəticəsində alınmış qənaətlər məkan mənəli bu sözlərin konkret mənası haqda fikirlər söyləməyə imkan yaratmışdır.

6. Tədqiqat işində ilk dəfə cəmiyyətin zamanla sıx əlaqəsi nəzəri və adi təfəkkür daşıyıcılarının gündəlik həyatlarında rastlaşdıqları hadisələri, gördükləri işləri müəyyən konkret zamandan kənarında təsəvvür etməyin, düşünməyin mümkünsüzlüyü, insanların həyatlarında, fəaliyyətlərində rastlaşdıqları olayların zamanın müxtəlif kəsiklərində gerçəkləşdiyi göstərilmişdir.

7. Araşdırmada təqvim anlayışına toxunulmuş, ensiklopediyada və izahlı lüğətlərdə təqvim anlayışının izahı, şərhə barədə deyilənlərə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Qədim tarixə malik Göytürk yazılarında zaman, məkan mənası ifadə edən dil vahidlərinin, söz və ifadələrin araşdırılmasının nəzəri əhəmiyyəti böyükdür. Zaman və məkan bildirən dil vahidləri idrak prosesinin məhsulu olduğundan onlarla məntiqi zaman kateqoriyası arasında sıx əlaqənin olması təbiidir. Həmin bağlılıq dil və təfəkkürün bağlılığından törəmişdir. Qeyd edək ki, zaman məzmunlu vahidlərin ifadə imkanları bütöv bir sistem yaradır. Dilimizin yaranması, formalaşması, inkişafının sabitləşməsi proseslərinin öyrənilməsində, elmi həllində mühüm mənbələrdən sayılan yer-məkan bildirən sözlərin, toponimlərin rolu danılmazdır. Xüsusi coğrafi adlar, yer-zaman məzmunlu leksik vahidlər erkən orta əsrlərdəki dilimiz, tariximizlə bağlı problemlərin uğurlu elmi həlli üçün əhəmiyyətli qaynaqlardır.

Türk etnoslarının qədim tarixinin, coğrafiyasının yazılması, yazılı abidələrin dilinin növbəti mərhələlərdə araşdırılması zamanı

dissertasiya işindən nəzəri mənbə kimi istifadə etmək mümkündür. Əski türk yazılarına həsr edilmiş lüğətlərin yazılmasında, kütləvi xarakterli məlumat kitablarının, mövzu və məzmunca yaxın, uyğun dissertasiyaların tərtibində, araşdırmaların aparılmasında istifadə edilə bilər. Eyni zamanda, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında tədqiqat işindən dəyərli mənbə kimi istifadə etmək olar. Zaman və məkan anlamlı söz və ifadələrin araşdırılmasının türkdilli xalqların ulu əcdadlarının daşlar, ağaclar, qablar və s. üstündə cızdıqları tarixi salnamənin-Göytürk yazılarının daha geniş, hərtərəfli tədqiqat istiqamətində böyük faydası vardır.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu üzrə 11 elmi əsər çap edilmişdir. Bunlardan 2-məqalə beynəlxalq indeksləşmə və sitatgətirmə bazasına daxil olan elmi jurnallarda, 6 məqalə və 3 tezis ölkədə və beynəlxalq konfranslarda AAK tərəfindən tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərdə dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı, ixtisarlar və əlavələr hissəsindən ibarətdir. Giriş 7 səhifə, I fəsil 60 səhifə, II fəsil 49 səhifə, nəticə 2 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 12 səhifə, ixtisarlar 1 səhifə, əlavələr 2 səhifə, 220.166 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri göstərilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Zaman məzmunlu sözlərin semantikasi” adlanan I fəslə 5 paragrafdan ibarətdir.

“Qədim türklərdə zaman anlayışı. Zaman anlayışının linqvistik təzahür formaları. Zaman bildirən sözlər” adlanan I paragrafda qədim türklərin kainatın, həyatın yaradılışı haqqında düşünməsi, bununla bağlı zəngin mifik görüşlərin, təsəvvürlərin daşıyıcısı olması nəzərə çarpır. Folklor nümunələri üzərində aparılan axtarışlar, əfsanələr, mifoloji rəvayətlər yuxarıda söylənilənləri təsdiq edir.

Qədim türklərin düşüncəsində, ilkin olaraq, ibtidai səviyyədə vaxt, yer-məkan anlayışları formalaşmışdır. Qədim zamanlarda türklərə məxsus animistik baxışlar daha çox diqqəti cəlb edir. Onların təfəkküründə mifoloji görüşlərlə bağlı zaman, məkan anlayışları da yaranmışdır. Göytürk yazılı mətnlərində əksini tapmış məlumatlara görə, türklərin dünyagörüşünün, həyat və fəaliyyətlərinin tədqiqi nəticəsində bir fikir formalaşmışdır ki, başqa etnoslar kimi, türkdilli etnoslar da bütün varlıqların, hadisələrin yalnız müəyyən zaman və məkanda olduğunu başa düşmüşlər. Əski türk yazılı mənbələrinin leksikasının ayrıca, konkret bir layı-təbəqəsi zaman məzmunlu sözlərdir. Həmin sözlər maraqlı fəlsəfi, linqvokulturoloji, xüsusilə də linqvistik cəhətlərin daşıyıcılarıdır.

Zaman məzmunlu sözlər digər lüğət vahidləri kimi dilimizin ən əsas vahidi adlandırılan söz anlayışına daxildir. Zaman anamlı leksik vahidlərin semantikasi deyərkən, həmin vahidlərin bu anlayışı bildirməsi, ifadə etmələri ön plana çəkilmişdi. Türk etnoslarının ən əski maddi-mənəvi sərvəti kimi səciyyələndirilən Göytürk yazılarının materialları tarixi, filoloji məlumatlarla zəngindir. Zaman-məkan anlayışlarını gerçəkləşdirən, reallaşdıran danışmaq səsli, fonemlər, sözlər dissertasiyanın əsas hissəsini təşkil edir. Vaxt, zaman anlayışı qlobal məsələ olduğundan bir çox elmlərin ortaqlıqda araşdırma vahidinə çevrilmişdir. Çoxcəhətliliyi onun müxtəlif elmi yönümlərdən tədqiqinə şərait yaratmışdır. Bu səbəbdən, əvvəlcə təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürünün ümuminkişaf qanunlarından bəhs edən təlim olan fəlsəfənin bu problemi ayrı-ayrı müstəqil elmi yönümlərdən araşdırılmışdır. Obyektiv zaman haqqında hərtərəfli, həm də yeganə

düzgün izahı dialektik materializm verir. İnsanların şüurundan asılı olmayan obyektiv varlıq zamandır və məkanla bərabər hərəkətdə olan materiya ilə vəhdətdədir.

Əski türk abidələrini araşdırarkən diqqətimizi cəlb edən və çox işlənən zaman və təqvim bildirən sözlərə nümunə olaraq: anda//anta (KTc. 9; KTşm.6; BXş. 25, 26; T.12; KÇ. 16; MÇ. 10) - onda, o zaman; yıl (Os.12; KTş. 8, 36; KTşm. 4; BXc. 9; MÇ. 4, 11) -il; kış (BXc. 2) -qış; ay (KTşm1) – ay, kün (Ktc2) –gün, küntüz (KTş 20-27) – gündüz; kiçə//keçə (MÇ. 13) -gecə; tün (KTc.2) -gecə; tün ortusu (KTc.6; IB. 36) -gecə yarısı, (BXşm. 11; KTc. 6; IB. 36); tünlü-kürlü (BXc. 1)-gecə-gündüz və s. göstərə bilərik.

II paragraf “Təqvim bildirən sözlər” adlanır. Bu yarım fəsildə alimlərin Çində, Hindistanda və Misirdə astronomik müşahidələr apardıqları, təqvimlər tərtib etdikləri, ən qədim təqvimlərin isə Aristotel, Hipparch və Ptolomey tərəfindən işləndiyi göstərilir.

Qədim türklərinin təqvimlə bağlı zamanı bölmə prinsipləri maraqlıdır. Belə ki, qışın 22 dekabrda başlaması, Böyük Çillə girəndən günlərin uzanması, 9 soyuq qış günü şaxtanın “doğulduğu”, “öldüyü” vaxtın isə martın 14-nə qədər davam etməsi, yaz vaxtı yarpaqların böyüməsi, ququ quşunun ötməsi ilə xarakterizə edilməsi (14 martla 22 iyun arası) qeyd olunur. Payıza isə sarı yarpaqların, “qocaların Günəşinin” zamanı deyildiyi (15 sentyabrda 22 dekabr arası) bildirilir. Bu payız siklinin ən son doqquz günlüyünün 20 noyabrda 23 dekabr arasına düşdüyü və onun “qarılar Günəşi” adlandırıldığı göstərilir. Tədqiqatçıların fikrincə, noyabr ayına “qarılar ayı” (“xurtuyax ayı”) demişlər¹. Bu ayların insan ömrünü əks etdirdiyi (doğuş, böyümə, yetkinlik, yaşlılıq, ölüm) diqqətə çatdırılmış, Azərbaycan dilində “ömrün bahar çağı”, “ömrün payızı”, “həyatın çiçəklənən dövrü” kimi söz birləşməsi formasında işlənən məcazi mənəvi adlardan söhbət açılmış, həm də bunların təsadüfi, ötəri yaradılıb işlədilməsi diqqətə yönəldilmişdir. Mifoloji məzmunlu Günəşin ilin sonunda qocalması, ölməsi, dillərindəki “baş”, “pas” kəlmələrinin başlanğıcda sonu bildirməsi: il başı (“cil boye”), su başı

¹Əsgər, R.B. İqlimdən iqlimə /R.Əsgər. –Bakı: Azərnəşr, -1963. -s.27

(“su boye”), dağ başı (“kız boye”), “üç günün başında” (“üç kün boyeda”), “yol başı” (“yol boye”), “Hələ yolun başındayam”, yəni “Hələ yola təzə çıxmışam”, “Yolu başa vurdu”, “Mənzil başına çatdı,” “Getdiyi yerə çatdı” deyim və cümlələr müəyyən semantik yükün daşıyıcısı, obrazlı təfəkkürün, düşüncənin göstəricisidir. Burada “baş” sözünün başlanğıcı və sonu bildirdiyi, Tuva türkcəsindən götürülən ifadələrin və deyimlərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarının ümumtürk dilinə, ümumi türk kökünə bağlılığının bariz nümunəsidir.

“İndiki zamanı ifadə edən sözlərin semantikasi” adlanan III paraqrafda feilin indiki zamanı keçmiş və gələcək zaman üçün əsas meyar olduğu üçün həmin zaman formasının müəyyənləşdirilməsində həlledici əhəmiyyət daşıyır.

İndiki zamanı bildirən leksemlərin mənası daha genişdir. Bu sözlərə indiki zamanı bildirən müxtəlif mənalı feillər, indi, bu gün, hazırda, bu saat, bu dəqiqə, bu il kimi zərflər aiddir. Aristotel hesab edirdi ki, keçmiş və ya gələcək zaman məfhumları yalnız indiki zamana nisbətə meydana çıxır. İndiki zaman məfhumu olmadan keçmiş və ya gələcək məfhumlar haqqında düşünmək qeyri-mümkündür, çünki keçmiş və gələcək zaman məhz indiki zamana istinadən meydana çıxır².

Türkoloji qaynaqlarda indiki zaman şəkilçi variantlarının gələcək anlamı bildirməsi və bu şəkilçi variantlarının tək və çoxhecalı sözlərin sonuna artırılaraq aşağıdakı qrammatik mənaları ifadə etdiyini görürük:

Bitməyən, ardıcıl olaraq öz təbii halında davam edən işin, hal-vəziyyətin zamanını ifadə edir: *od tənri yaşar (KTb50) “təleyi tanrı yazır”*.

Qrammatik cəhətdən indiki zamanla əlaqədar olsa da, semantik cəhətdən yenə gələcək anlamı bildirir:

İrak ersär yallax ağı birür, yağuk ersär edgu ağı birür (KTk12)
“Uzaq olsan pis, yaxın olsan yaxşı hədiyyə verər”.

² Аристотель. Собрание сочинений: [в 4 томах] / Аристотель. -Москва: Мысль, -т.3. -1981. – с.149

Əski türk yazılarında işlənmiş – ır, -ir şəkilçisi indiki türk dillərinin əksinə olaraq, feili sifət də əmələ gətirmişdir.

İndiki zamanın Göytürk dilində istənilən şəklinin (morfoloji əlaməti) çağdaş türkcələrin yalnız az bir hissəsində-Müasir Azərbaycan dilində qorunduğu, əski türk yazılı mətnlərindəki kimi, feilin indiki zamanını yaratdığı göstərilir.

“Keçmiş zamanı ifadə edən sözlərin semantikasi” adlanan IV yarımfasildə çağdaş türkcələrdə keçmiş zaman anlayışının fərqli mənə çalarlıqlarının ifadəsi üçün işlədilən qrammatik vasitələrin hamısının göytürk dilində müşahidə edilmədiyini və bu abidələrin mətnlərinin kiçikliyi, qismən də onların üslubu ilə əlaqələndirilir. Qədim türk yazılarında və Göytürk dilində keçmiş zamanın təzahür formalarının zənginliyi diqqətçəkicidir³.

Yalnız Yenisey yazılarında şühudi keçmişin morfoloji əlamətinin işlənməsində fonetik qanunauyğunluğun gözlənilmədiyini, hətta eyni sözlərdə həm -t, həm də -d variantlı şəkilçilərin işləndiyini aşkar görünür. Məsələn: adırılıtım (Y3) və adırıldım (Y5) “ayrıldım⁴”.

Artıq açıqlandığı kimi, şühudi keçmişdə işlədilən şəxs şəkilçilərinin göytürk yazılarında, eyni zamanda bəzi çağdaş türkcələrdə fərqləndikləri göstərilmiş, müasir dilimizlə qarşılaşdırıldıqda bunun aydın göründüyü diqqətə yetirilmişdi.

Bütün Göytürk yazılı abidələrinin mətnlərində yalnız bir vaxtda nəqli keçmiş şəkilçisindən sonra birinci şəxsin təkinin şəkilçisini qəbul etdiyini göstərilir: Beş yegirmi yaşda alırmışam (Y11) “On beş yaşda alınmışam”. Bu səbəbdən nəqli keçmişdə olan feildə hərəkətin kimə aid olduğunun bilinməsi üçün cümlədə subyektin və mübtədanın iştirakının vacibliyi söylənilir. Əski türk yazılarının mətnində nəqli keçmiş zamanlı cümlələrdə subyektin işi başqasının gördüyü, eşitdiyini kimi xəbər verməsidir. Məsələn: *Kişi oğlunta üzə eçin anam Bumer kağan, İstemi kağan olurmuş (KTŞ1)* “İnsan oğlunun üstündə əcdadın

³ Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili: (universitetlərin filologiya fakültəsi üçün dərs vəsaiti) /Ə.Rəcəbli, elmi red. E.Əzizov.–Bakı: Nurlan. –2006. –s.557

⁴Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası/ Ə.Rəcəbli, elmi red.N.Cəfərov. –Bakı: BDU, -2002. –s.345

Bumer xan, İstəmi xan oturmuş”. Sü sülənən bulundakı boduniğ kop alınmış, kop baz kalmış, başlığığ yükürtürmüş, mızlığıg sökürmüş (KTŞ 2) “Hücum edib ətrafdakı xalqı tabe etdirmiş, başlarını səcdə etdirmiş, dizini çökdürmüş”.

Göytürk yazılarında nəqli keçmişin morfoloji əlamətinin –mış, -miş şəkilçisinin çağdaş türkcələrin bəzilərində (türk, Azərbaycan) qorunduğu, bir qismində isə unudularaq -ğan, -qen əlaməti ilə əvəzləndiyi söylənilmişdir.

Dissertasiya işinin **V paragrafı “Gələcək zaman potensialı olan sözlər”dir.** Göytürk yazılarında və çağdaş Azərbaycan dilində yer-məkan anlayışı kimi, zaman anlayışını da formalaşdıran müxtəlif linqvistik vasitələr mövcuddur. Zamanın ifadə vasitələri kimi keçmiş, indiki, gələcək zamanlı sözlərin məna tutumu ilə zaman anlayışının digər ifadə formaları arasındakı fərqi öyrənmək lazım gəlir. Ona görə ki, zaman anlayışını bildirən fərqli dil vasitələri heç vaxt eyniləşdirilə bilməz. Hər birinin spesifik mənası və funksiyası vardır.

Bu təzahür formalarını bir araya salan, birləşdirən ümumi, oxşar cəhət, əlamət semantik bağlılıqdır. Bu məna bağlılığı həmin dil vasitələrinin hamısının zaman anlayışını və ya anlamını dildə gerçəkləşdirməsi, reallaşdırması və ifadə etməsidir. Məna, yaxud semantik bağlılıqlarına söykənib sözügedən vahidlərin eyni ümumi funksiyanı yerinə yetirdiklərini də söyləmək olar. Zaman ifadə edən morfoloji göstəricilər-zaman şəkilçiləri, zaman məzmunlu isimlər: saat, dəqiqə, saniyə və s., zaman anlamlı sifətlər – axşamkı, bildirki, dünənki, qışdakı, yaydakı və s. dil vahidləri bu səbəbdən diqqətə yönəldilir.

Alimlərin fikrincə, morfoloji əlamətlə formalaşan qəti gələcək zaman türk dillərində digər zamanlara nisbətən sonradan yaranmışdır. Türk dillərində bu zamanı bildirən morfoloji əlamətlərin uyğunsuzluğu da bununla izah edilir.

1. – daçı, - dəçi, - taçı, - täche -morfoloji əlamətləri ilə formalaşan – *ol yırğarü barsar, türk bodun kop ötkültäçisän (KTk8) “Ey türk xalqı, o yana getsən, məhv olacaqsan”.*

2. – çı, - çı -ələmətiylə formalaşan- *Bög yağı bolmuş, təğməçi mən teyin sakıntın (O2) “Bəy (bizə) düşmən olmuş, bizə hücum etməyəcək deyə mən düşündüm”*.

Həmin şəkilçi variantlarının feilin inkar şəklindən sonra işləndiyi göstərilir və güman edilir ki, oğuz qrupu türkcələrində yayılan – acağ, - äcäk- gələcək zamanın qəti formasını yarıdan bu morfem məhz qədim – çı, - çı şəkilçisi əsasında yaranmışdır⁵.

Əski türk yazılı abidələrdə gələcək zamanın ifadə vasitələri üzərində aparılan müşahidələr və onların mənalарının, formalarının diqqətlə araşdırılması, təhlili yuxarıda əldə olunmuş kitabələrə aid yaxın, oxşar, fərqli mənalар bildirən köməkçi fonemləri diqqətə yönəltməklə nəticələndi. Müqayisələr nəticəsində belə fikrə gələ bilərik ki, müasir türkcələrlə qədim yazılı abidələr arasında o qədər də kəskin fərq yoxdur.

Qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş zaman məzmunlu sözlərin semantikasını tədqiq edərək bu qənaətə gəlirik ki, əski türk yazılı mətnlərində zaman-təqvim sözləri xüsusi bir sistem təşkil edir, onların müasir dilimizlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilçiliyin aktual məsələlərindəndir.

Dissertasiyanın II fəslі “Məkan məzmunlu sözlərin semantikasы” adlanır. II fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. **I paraqraf “Qədim türklərdə məkan anlayışı. Məkanın linqvistik təzahür formaları”dır.**

Qədim mədəniyyətə malik türk etnoslarının təfəkküründə yer-məkan məfhumunun yaranmasında xalqın mifik görüşlərinin, təfəkkürünün, inam və etiqadlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Ətraf ələmi özlərinəməxsus tərzdə anlamağa çalışan əski türk etnosları hadisələri uyğun şəkildə izah edirdilər. Onlar miflər yaratmış, həmin miflərdə təsvir etdikləri hadisələrin həqiqiliyinə inanmış, düşüncələrində onların idraki fəaliyyətləri ifadə edilmişdir.

Göytürk yazılı abidələrində məkan anlayışının linqvistik ifadə görümlərinə aid çox sayda sözlərə rast gələ bilərik: tağ (KTş12) –dağ;

⁵ Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili ADPU və pedaqoji institutlar üçün dərslik . / Ə.Şükürlü. –Bakı: Maarif, –1993. –s.336

kün (KTc 12)- gün, günəş; art (IB 10) –keçid; ark (Y24) –arx; bark (KTşm13)- sərdabə, tikili; balık (KTş12) – şəhər; otağ (Y 46)-otaq; oba (T12)- oba; tam (KTc)-dan; kapığ (KTc4) –qapı; kürgan (KTşm 8)-kurqan, qala; ev (KTşm 1)-ev; yir (KTş 10)-yer; ügüz (KTş 17)- çay; çöl (T 23)- çöl; tahıy (KTc3) –dəniz; ıgac (BKc11) –ağac; yazı (KTc7) –meşəli çöl; köl (KTş34) –göl; yol (T.24)yol; art (IB10) – kecid; alt (MÇ.25) –alt, aşağı; ark (Y. 24) –arx.

Qədim türk yazılı abidələrdə işlənən taş//daş (BXş14; KTc12; KTş11; MÇ 28;) sözü bayır, çöl, dışarı, xaric mənalərini bildirdiyi halda hal-hazırda, Çağdaş leksikamızda daha çox danışıq dilində dışarı, daşı – sözlərinin tərkibində qaldığını görürük. *Taş yağış yağılıdım (Yn45) “Xarici düşmənlərimlə döyüşdüm. Taşra yoriyur (KTş11-12) “Sərhəddən xaricdə dolaşır”*. M.Kaşğarının “Divan”ında “taş ton”– üst paltar mənasını verir⁶. “Dışarı” sözünə XV əsr klassik ədəbi nümunələrində “dışxarı”, “tışra” formasında da rast gəlinir:

Dila, meyخانədən dışxarı çıxma

Ki, hər nə istəsən anda bulursan ⁷.

*Qamu tışra çıqdılar, ol qəlbətan*⁸

Məkan-yer məfhumlarının dildə ifadə vasitələri sistemində fonetik məkan ilkin, başlanğıc sayılır. Yəni, fonetik məkan məkanın dil vasitələri ilə ifadəsinin təməli, bünövrəsi adlandırılı bilər.

Qədim türk yazılı abidələrində və Azərbaycan dilində obyektiv məkan anlayışının başqa linqvistik ifadə görümləri ilə yanaşı, qrammatik məkan kateqoriyasının da olduğu təsdiq edilməlidir. Dilimizin inkişaf səviyyəsi qrammatik məkan kateqoriyasının da gerçəkləşməsinə, üzə çıxarılmasına geniş imkanlar verir. Məkan qrammatik kateqoriyasının yaranmasında yer (məkan) zərflərinin böyük rolu danılmazdır. Bizcə, bütün qrammatik kateqoriyaların formalaşmasında hər növ köməkçi morfemlərin müəyyən rolu var. Bu,

⁶ Kaşğarlı, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cilddə] / Çeviren B.Atalay. –Ankara: Türk Dil Kurumu. –1985. –s.152

⁷ Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cilddə] / Red. hey. sədri M.İbrahimov. –Bakı: Elm, –c.3. –1983. –s.328

⁸ Qəhrəmanov, V.C. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah / C.V. Qəhrəmanov, Z.T. Hacıyeva. –Bakı: Elm –1988. –s.117

ilk öncə, məkan anlayışının semantik özülü sayılan məkan məzmunlu sözlərdir.

Beləliklə, qrammatik məkanın obyektiv məkanı dildə formalaşdırdığı və ifadə etdiyi diqqətə yönəldilmiş, qrammatik məkan və qrammatik hal kateqoriyaları arasında qarşılıqlı münasibətə toxunulmuş, ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarının qrammatik məkan kateqoriyasının müstəqil linqvistik göstəriciləri olduğu diqqətə çatdırılmış, qrammatik məkan kateqoriyasının materiyasının, varlığın mövcudluq formalarından biri sayılan məkanın dildə gerçəkləşməsi ilə bağlı insan idrakının, düşüncəsinin reallığa söykənən nəzəri müddəalarını ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirilmişdir.

II paragraf “Toponimik məkan və ya xüsusi yer adları” adlanır. Qədim türk yazılarının müəyyən mühüm, başlıca qolunu formalaşdıran əski türk onomastikasında toponimik məkan və ya xüsusi yer adları ayrıca müstəqil struktur yaradır.

XI əsrin böyük türkoloq dilçisi M.Kaşğarının yer-məkan məzmunlu sözlərini, bundan əlavə, dilimizin leksik sisteminin başlıca qolunu formalaşdıran leksikasını diqqətlə gözdən keçirəndə asemantikləşmiş, yəni müstəqil leksem olaraq işlənmək statusunu itirmiş bəzi leksemərin M.Kaşğarının dünya dillərinin nadir incilərindən sayılan “Divan”ında müstəqil söz olmaları, konkret mənə bildirmələri xüsusilə diqqətçəkicidir.

Bəzi alimlərin elmi axtarışlarının tədqiqat obyektinə olan Orxon-Yenisey abidələrindəki toponimik adlar əski türk etnoslarının yaşadıkları, türk qoşunlarının hərbi yürüşə getdikləri yerlərlə, habelə türk etnoslarının qonşularının yaşadıkları ərazidəki məkani adlarla əlaqədardır. Göytürk abidələrindəki toponimik adlar Monqolustan, Asiya, Çin ərazisində olan çay, göl, şəhər, meşə, dağ, düzən, keçid və s. adları əks etdirdiyi söylənilir.

Yazılı abidələrdə və müasir dövrdə türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə işlənən bir sıra məkan adlarının -gan (-yan,-qan, -kan) şəkilçiləri vasitəsilə yarandığının şahidi ola bilərik. Ötukan, Altuncan,

Andiçan, Qulkan, Beyləqan və s. yer-məkan adlarını misal göstərmək olar⁹.

Kara kum toponimi türkcələrdə rəng anamlı “kara və kum” sözlərinin birləşməsindən yaranıb, süxurun qara rəngə çalan qumdan olduğunu göstərir. Bu oronimin apelyativi ilə bağlı fərqli fikirlər olmuşdur. E.Murzayevə görə, coğrafi terminologiyada kara kəlməsi torpaq, qum mənasını da verir¹⁰. Semantik baxımdan “kara” sözü rəng, bir çox antroponimik vahidlərin əmələ gəlməsində isə güclü, qüdrətli, böyük kimi mənaları ifadə edir¹¹. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qaraxan, Qara Budaq, Qaragünə və s. adlarda “kara” sözü bu mənada işlənir. “Qara” sözü mənfi anlamda övladsızlıq simvolu kimi də göstərildiyi halda, onun əksi olan ağ rəng isə mərdlik, cəsurluq kimi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı hesab edilir. Digər tərəfdən ağ rəng həm də əski türk dillərində yüksəklik, yüksəlmək, ucalmaq mənasında da işlənir.

Lövhi-ixlas eylədingsə könlünü, ey müttəqi,

Küreiyi-rəhmanə ağdın; getdin, ərşi-allahı gör¹². (Nəsimi)

“Kara” sözünə Azərbaycanda (Qara dağ Qaraçay, Qarasu – hidronimlər; Qara dərə, Qara təpə və s. - oronim); özbək (Karaçukur, Karatikan və s. – oronim); (Korabulak – hidronim), Altay toponimlərində (Kora-Yul, Kora-Kobır və s. – oronim; Kora-Bulak, Korasu və s. – hidronim) rast gəlmək olur¹³. İndiki Qazaxıstan ərazisində Karakan, Qırğızıstan ərazisində Karabulak, Karasubazar adlı vilayətlər mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da biz Qaradağ toponiminə rast gəlirik.

Bir igidin Qara dağ; yumrusunca malı olsa,

⁹Камолиддин, Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии / Ш.Камолиддин. - Отв. ред. М. Исхаков. –Ташкент: Шарк, -2006.–с.59

¹⁰Мурзаев, Э.М. Тюркские географические названия. / Э.Мурзаев –Москва: Восточная литература, –1996. –с.93

¹¹Tanrıverdi, Ə. Dədəm Qorqudun sözü / Ə.Tanrıverdi. –Bakı: Elm və Təhsil, – 2019. –s.267

¹²Seyidov, M. M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M. Seyidov. –Bakı: –Yazıçı. –1989. –s.133

¹³Tanrıverdi, Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi/ Ə.Tanrıverdi. –Bakı: [n.y.], – 2012. –s.39

*yiğar-toplayar, qismətindən artığını yeyə bilməz*¹⁴.

Qara yel üzünə yaşıl tər çəkdi

*Sanki xətay karvanı onun üstünə Tabqaç qumaşı çəkdi*¹⁵. (Kutadqu bilig)

Kara-Çukur coğrafi adı qırğız dilinə “qara çökək”, “dərinlik” kimi tərcümə olunur. Ancaq bu tərcümə ərazinin strukturunu tam olaraq təsvir etmir. Bura çuxursuzdu, daha çox dağlıq ərazini əhatə edir və daşlarla örtülmüş dağ massividir. Kara-Çukur aşırımını Uzun Ayrıh və Terek adlı dağ vadiləri ilə kəşşir. Bu, qədim türk toponimidir. Yenisey çayı sahilində tapılmış abidələrdə Kara-Şıkur adı ilə yazılmışdı. Qırğız toponimi Kara-Çuxur, Bakı şəhərində Qaraçuxur qəsəbəsi, Şamaxıdakı Çuxuryurd kəndi Kara Şıkurun dəyişmiş formasıdır¹⁶. Bu da qeyd etdiyimiz toponimin türk xalqlarının yaşadıkları ərazidə geniş şəkildə yayıldığını göstərir.

Qədim türk düşüncəsində dağ mədəniyyəti mühüm olmuş, oraya ulu qüvvə kimi baxılmışdı. Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Beyləqan da indiki Kəbirli kəndi yaxınlığında Örenqala xarabalığının yerində salınmışdır. Bu toponim qədim türk dilindəki pılə (düzən, açıq yer) sözündən və məkan bildirən -qan şəkilçisindən yaranmışdır. Bəzi mənbələrdə şəhərin adına Biləqan, Biləğan şəklində də rast gəlinir¹⁷. Lakin abidələrdə qeydə alınan Kirğar dağ adında “qar” komponentini ayırmaq qeyri-mümkün sayılır, İnci Xanqay kimi yazıldığına görə Kinqan və Xanqan dağ adlarının eyni mənə bildirdikləri güman edilir¹⁸.

Türk mənşəli Balıq sözü Göytürk-Orxon-Yenisey yazısı mətnlərində istər ayrıca, istərsə də oykonimlərin tərkibində

¹⁴Kitabi-Dədə Qorqud: (əsil və sadələşdirilmiş mətnlər) / tərt.ed. S.Əlizadə. –Bakı: Öndər nəşriyyat, –2004. –s.3

¹⁵Balasaqunlu, Y. Kutadğu Bilig/ tərc.ed. K.Vəliyev, R.Əskər. –Bakı: Avrasiya press, –2006. –s.29

¹⁶Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası: [3 cildə]. Red. hey. sədri M.Mirzəliyeva. –Bakı: Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası, Nurlan, –c.3. –2012, –s.235

¹⁷ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti / Red. hey. sədri R.Əliyeva. –Bakı: Şərq-Qərb, –c.2. –2007. –s.123

¹⁸ Əliyeva, S.N. Orxon-yenisey abidələrində toponimlər / S.Əliyeva. Red.: A. M. Qurbanov, A.Axundov. –Bakı: Elm, –2003. –s.25

işlənmişdir: Suğçu balık (Th SI), Toğlı balık (KTşm 4; BX şm 30), Baybalık (ŞU 44). Beşbalık (BXş28; KÇ11) Türk mənşəli bu termin X-XI əsrdən başlayaraq arxaikləşmişdir. M.Kaşğari “kent” sözünü türklərin “şəhər” mənasında işlətdiklərini göstərir¹⁹. Əvvəllər türk sözü olan “balık” ləksemnin Bavılbalık, Besbalık, Uçayan balık, Yargı balık kimi oykonimlərin komponenti olduğunu söyləyən məşhur türkoloq dilçi XI əsrdən həmin ləksemnin arxaikləşdiyini, onu kənd sözünün əvəz etdiyini demişdir.

Çağdaş dilimizin toponimlərinin bir komponenti-coğrafi nomen kimi həmin terminin daşlaşmış şəkli işlənməkdədir, bəzən ayrıca söz şəklində işləndiyi də gözə çarpır. Hal-hazırda İsmayılı rayonundakı Balık adlı kənd dediyimizə nümunə sayıla bilər.

Azərbaycanda da quru anlamıyla əlaqədar formalaşmış coğrafi adlar, daha doğrusu, toponimlər o ərazidə qədim zamanlar və sonrakı dövrlərdə yurd salmış türkdilli tayfa, qəbilə və tirə adları (xalac, bəydili, bayat, bayandur, kəngər, dügər, qul, qırpaq, qaraqaş, qarğı, gaçar, yaycı, çavdar, qaraqoyulu, qarapapaq, podar, eynalı, qazax, cavdar, eymur və digərləri) ilə bağlıdır.

Beləliklə, bu yarımfəsildə toponimlərdən danışarkən Kögmən, Kömür tağ, Kara kum, Altun kış, Altun yış, Ötükən yış və s. toponimlər barədə məlumat verilmiş, eyni zamanda Kültigin, Bilge xaqan, Tonyukuk, Moyun çor, Küli çor, Hoytu-Təmir abidələrində rast gəlinən toponimlər qeyd edilmişdir.

Azərbaycan ərazisindəki qədim toponimlərin varlığı, etimoloji izahı kimi anoloji faktorlar Göytürk yazılarında toponimlər barədə müəyyən linqvistik qənaətə gəlməyə, onların milli mənsubluğu haqqında düşünməyə əsas verir. Muğan, duvar, ələt, alpout, alar, corat, cəlair, cığatay və s. sözlərin toponimiyamıza daxil olması monqol istilasından müəyyən hissəsi isə Azərbaycanda yaşayan irandilli (talış, kürd, tat, lahic) tayfa və xalqlarla bağlılığı, qarşılıqlı əlaqəni göstərir.

“İrəlini, gerini, sağı və solu bildirən məkan məzmunlu sözlərin semantikasi” adlanan III paraqrafta çağdaş türkcələrlə

¹⁹ Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərc. ed. R.Əskər. –Bakı: Ozan, c.1, –2006, 512 s. –c.1.-s.344

əski yazılı mətnlərdəki yer-məkan anlamlı “irəli, geri, sağ, sol” məzmunlu vahidlərin tarixi cəhətdən linqvistik təhlilinə nəzər salaq. Tədqiqatlar nəticəsində alınmış qənaətlər məkan anlamlı sözlərin konkret mənası haqda müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. “Sağ, sol, irəli, geri” kəlmələrindəki yer, məkan mənası, əşya bildirməməsi, onların yer zərfləri olmasını isbat edir. Prof. Nizami Xudiyev məkan anlayışının əsas linqvistik təzahür formalarından olan zərflə bağlı yazır: “*Əsasən, digər nitq hissələrindən təcridi yolla yaranması, adlarla feillər arasında keçici mövqeyi, zərfləşən sözlərdən düzəlməsi ... zərfləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirir*”²⁰.

Tədqiqat obyektimiz olan biriyə-sağ, sağda, cənubda; bəriyə-sağda, sağa, cənubda; yıraya-sola, şimala, şimalda kimi mənaları olan sözlərə nəzər yetirmək maraqlıdır.

Akademik A.N.Kononov abidədə işlənən bəriyə, qurıya, yıraya kimi sözlərin 2 morfeimdən əmələ gəldiyini söyləyir: bəri+yə, qurı+ya. Digər tərəfdən, *bəri, quri (küri), yıra* sözləri- *bər-yaxından* olmaq, *qur-axada* olmaq, *yıra-yox* olmaq kimi feillərdən düzəlmişdir²¹.

Biriyə tabğac bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis ... (KTb14) “Sağ tərəfdə tabğaç xalqı (bizə) düşmənlər olmuş, sol tərəfdə Baz xanın doqquz oğuz xalqı (bizə) düşmənlər olmuş...”

Ə.Şükürlünün bölgüsünə görə abidələrdə işlənən “biriyə”, “yıraya” kimi məkan zərfləri iş və ya hərəkətin yerini ifadə edir. Qrammatik baxımdan yönlük hal görünməsinə, işlənməsinə baxmayaraq, həmin zərflər semantik baxımdan yerlik hal mənasını bildirirlər. Digər tərəfdən, yönlük halla idarə olunaraq cümlədə məkan bildirən yer zərfləri vəzifəsində işlənilir.

Biriyə karluk bodun tapa sülə tip Tudun Yamtarıq itım (Mog 40) “Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək...”

Bu misalda işlənən “biriyə” sözü sağa, cənuba kimi mənaları əks etdirməklə ismin yönlük halındadır. Ə.Şükürlü yönlük halda işlənən

²⁰Xudiyev, N.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili.dərslik / N.Xudiyev. –Bakı: –Nurlan. –2015. –s.117

²¹Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников 5-9 вв. / А.Кононов. –Ленинград: Наука, –1980, –с.138

sözün semantik vəzifəsinin daha geniş olduğunu bildirir. Onun verdiyi qruplaşmaya əsasən biz “biriyə” sözünü iş və hərəkətin yerini ifadə etmək məqsədilə işlədilməsini söyləyirik²². Yönlük hal görünməndə işlənən “biriyə” mənə baxımından da bu halın qrammatik xüsusiyyətini ifadə edir. Həmin zərf bəriyə şəklində Müasir Azərbaycan dilində də işlənir və istiqamət, yönəlmə mənasını bildirir.

*Düngiləyin cəng edalümgəl bəriyə*²³.

Yuxarıdakı nümunələri nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gəlirik ki, müasir dilimizin qrammatik quruluşu minilliklər ərzində cüzi fonetik dəyişikliyə uğrayıb.

Türk dillərində bəzi şəkilçilərin, əsasən də məkani hal şəkilçilərinin sözdüzəldici şəkilçi funksiyasını yerinə yetirdiyi tez-tez gözə çarpır. Bunlardan -ğaru,-gerü xüsusilə qeyd olunmalıdır. Bu şəkilçilər bəzi sözlərə artırılaraq zərf əmələ gətirir. Beləliklə, biz qədim türk abidələrində birgərü- sağa (cənubda); yırğaru-sola (şimala); ilqəru-il-qabaq, qarşı, ilin-şərq, ilqərü-irəliyə (şərqə)²⁴, kuriqaru- geriyə(qərbə), (ola bilsin ki, kuri sözü ilə kirü sözü eyni kökdəndir, belə ki, kirü geriyə, qərbə, arxaya) kimi mənaları ifadə edən və eyni köklü olduqları güman edilən kuri, kirü zərflərinə də rast gəlirik:

Kuriya kün batsıkdaki Soğd, Bör Çəkər, Bukarak ulus boduntu Nəm sənün oğul tarkan kəlti (KTşl2) “ Geri gün batandan qərbdən Bör Çəkər, Buxara ulusu adından xalqından Nək Sənün oğul-Tarkan gəldi”. Keri barışma bardı (011) “Geri qayıdan qayıtdı” və s.

Tenişevə görə, yönəlmə istiqamət hal şəkilçiləri -arı, -əri, -qarı, -kəri, -yarı, -gəri müasir türk, türkmən, özbək dillərində bir qədər sabit formaya keçmiş, yəni sözün kökü ilə şəkilçi birləşərək bir ad altında işlənmişdir. Türk dilində içəri, özbək içkəri-içəri tərəfi, taşqaru-bayır tərəfi, ilgari-irəli, türkmən dilində ileri, terskari-ters tərəfi, -qarı, yarı

²²Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili ADPU və pedaqoji institutlar üçün dərslik . / Ə.Şükürlü. –Bakı: Maarif, –1993. –s.85

²³Qəhrəmanov, V.C. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah / C.V. Qəhrəmanov, Z.T. Hacıyeva –Bakı: Elm,-1988. –s.96

²⁴Древнетюркский словарь: [Электронные ресурсы] / под ред. В.М.Наделяева. –Ленинград: Наука, -1969. -с.108

başqırdlarda yurayı-yuxarı, elgere-irəli, qaqauzlarda dışarı bayır, çöl hissə kimi mənaları vardır²⁵.

Digər tərəfdən, sol sözünün-azalmaq, öldürmək, yoxa çıxmaq, qurumaq, kor olmaq kimi mənaları vardır. Bu mənalara istinad edərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, sağ, yəni cənub tərəf türklərdə yaxşı, üstün tərəf hesab edildiyi halda, sol isə mənfi mənada işlənərək sağın əksi hesab edilirdi²⁶. Buna biz Kültigin abidəsində də rast gəlirik.

Sabımın tükəti esidgil: ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunum, biriyə şadaput bəglər, yıraya tarkat buyuruk bəglər...(KTb1) “Sözlərimi axıradək eşidin: arxamca gələn soydaşlarım (və ya tabeliyimdə olan xalqım), gənclərim, birləşən qəbilələrim, xalqım, sağda(duran) şad-apıt bəyləri, solda(duran) tərxañlar, buyuruqçu bəylər...”

Şərç və qərb həyatın hərəkət istiqamətini bildirir. Qədim türklər günəşin hər gün şərçdən çıxması və qərbdə batması yolunu onun doğulma və ölməsi kimi mənalandırırdılar. Bu isə öz növbəsində daha çox həyata “gəliş” və “gediş” ilə bağlıdır. Bu məfhumların semantik quruluşuna nəzər saldıqda doğum və ölüm, hətta səhər və axşam, yaz və payız kimi mənaları ifadə etdiyinin şahidi oluruq: *Bir yetmiş yaşımğa kök tenridə künkə azıdım (Y45) “Altmış bir yaşımda mavi səmadakı günü itirdim (yəni öldüm).*

“İlərü”- iş, hərəkətin yerini, yönünü bildirən yer zərfi sayılmışdır. Müqayisə et: qədim türk - ilqərü “irəliyə”, “şərçə” (KTk2); uyğur- ilqiri, özbək- ilğar, türk – ileri. Dilimizin orta əsrlərdəki inkişaf dönəmində bu sözün ədəbi dilimizdə iki variantda işlədildiyi bildirilir: *ilərı, ilərü: ... ilərü vardı, pay dilədi*²⁷. İləri getdim, bir xələçə gördüm, ilərü gəl. “İlərü” zərfinin il “ön” isminin

²⁵Тенишев, Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Э.Тенишев. –Москва: Наука, –1988. –с.99

²⁶Львова, Э.Л. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. / Э. Львова, В.Октябрьская, А. Сагалаев, М.Усманова. –Новосибирск: Наука, 1988. –с.44

²⁷Kitabi-Dədə Qorqud: (əsil və sadələşdirilmiş mətnlər) [Elektron resurs] / tərt.ed. S.Əlizadə. –Bakı: Öndər, –2004. –s.56

qədim yönəlmə və istiqamət halında sabitləşməsi sonucunda yarandığı ehtimal edilir: il + qərü.

*Dərdi atun iləri*²⁸.

Qədim abidələrdə işlənən “yokaru” məkan mənalı leksem Müasir Azərbaycan dilində-yuxarı, türk dilində-yukarı formasında işlənir. XIV əsr klassik ədəbiyyatımızda isə yuqaru formasına rast gəlirik.

*Dedi tez dartun yuqarı Vərqayı*²⁹.

Müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində tişarı-bayır, çöl (Şuşa), anqırkı-o biri, o yankı, o tərəfdəki (Şəki), anaru-o tərəf, o yan (Gəncə, Şəmkir, Tovuz), ön-Müasir Azərbaycan dilində-qabaq hissə, önür-yaxa (Gədəbəy, Çənbərək), kadu-qabaq (İrəvan), kudu-qabaq (Bakı) mənasında işlənir.

Əski türk yazılı mənbələrində işlənmiş məkan məzmunlu sözlər yer-məkan məfhumunun yaranmasında xalqın mifik görüşlərinin, təfəkkürünün, inam və etiqadlarının mühüm əhəmiyyəti olduğunu söyləməyə əsas verir. Beləliklə, qədim türk abidələrinin tədqiqi dilçilik baxımından çox maraqlı və vacib olması ilə yanaşı, eyni zamanda, türk xalqlarının tarixi mədəni irsinin və bu xalqların inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün də çox vacibdir.

Dissertasiya işində aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Zaman anlamlı dil vahidlərinin semantikasını, qədim türklərdə zaman anlayışı, onun təzahür formaları, təqvim bildirən sözlər ümumiləşdirilərək tədqiq edilmişdir;

2. Qədim türklərdə məkan anlayışı, məkan məzmunlu leksemaların, indiki və gələcək zaman bildirən sözlərin semantikasını və onların dilçilik baxımından ifadə vasitələri linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur;

3. Toponimik məkan və ya məkan adlarının, irəli, geri, sağ və solu ifadə edən yer-yurd anlamlı vahidlərin semantik cəhətlərinin nəzəri ümumiləşdirmələr istiqamətində linqvistik tədqiqi, təhlili verilmişdir;

²⁸Qəhrəmanov, V.C. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah / C.V. Qəhrəmanov, Z.T. Hacıyeva –Bakı: Elm, –1988. –s.96

²⁹Yenə orada, –s.96

4. Bütün fəlsəfi anlayışların gerçəkləşdiyi möhtəşəm mənbə olan dil də zamanla, məkanla bağlıdır. Yəni dilin keçdiyi inkişaf prosesini vaxt və yer faktorlarından kənarında düşünmək mümkün deyildir. Dil tarixində, insan həyatında həmin faktorların ölçüyəgəlməz rolu vardır. Türklər hələ çox uzaq keçmişlərdə ayın, günəşin yer ətrafında hərəkətləri ilə maraqlanmışlar. Qədim türklərin təfəkküründə mifoloji görüşlərlə bağlı zaman, məkan anlayışları yaranmışdır;

5. Göytürk yazılı mətnlərində əksini tapmış məlumatlara görə, türklərin dünyagörüşünün, həyat və fəaliyyətlərinin tədqiqi nəticəsində bir fikir formalaşmışdır ki, başqa etnoslar kimi, türkdilli etnoslar da bütün varlıqların, hadisələrin yalnız müəyyən zamanda və məkanda olduğunu başa düşmüşlər;

6. Araşdırmada zaman və məkan anlamlı dil vahidlərinin semantik cəhətləri tədqiq edilmiş, qədim türklərdə bu anlayışlar haqqında məlumat verilmiş, linqvistik ifadə vasitələri qruplaşdırılmış, çağdaş dilçiliyin tələblərinə uyğun şərh edilmişdir;

7. Aparılan araşdırmalardan belə elmi nəticəyə gəlmişik ki, qədim abidələrdə və müasir dilimizdə bütün fəlsəfi kateqoriyaların ifadəsində dil vasitələrinin formalarından, yəni ifadə görümlərindən danışmaq mümkündür. Bütün fəlsəfi anlayışlar kimi, zaman-məkan anlamı da dildə obyektiv aləmin subyektiv inikasının görüntüləridir. Bu səbəbdən həmin yönümdə aparılan linqvistik tədqiqatlar dilçiliyin həddlərindən kənara çıxaraq fəlsəfə, məntiq və psixologiya elmləri ilə əlaqələnməni də tələb edir;

8. Əski türk yazılı mətnlərində zaman-məkan-təqvim sözləri xüsusi bir sistem təşkil edir, onların müasir dilimizlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dilçiliyin aktual məsələsi kimi tədqiq edilmişdir;

9. Abidələrdə işlənmiş zaman bildirən “anda//anta (onda, o zaman), təqvim bildirən yıl (il), kış (qış), kiçə//keçə (gecə), күntүз (gündüz), түн ortusı (gecə yarısı) sözləri qədim türklərdə vaxtın leksik ifadə formalarıdır;

10. Məkan-yer məfhumlarının dildə ifadə vasitələri sistemində fonetik məkan ilkin, başlanğıc sayılır. Yəni fonetik məkan, məkanın dil vasitələri ilə ifadəsinin təməli, bünövrəsi adlandırılı bilər;

11. Qrammatik məkan kateqoriyasının fərqləndirici əlamətləri, semantik çalarlıqları həmin anlayışın qrammatik göstəricilərini üzə çıxarır. Məkan mənəli sözlər, adlar qrammatik məkan kateqoriyasının linqvistik göstəriciləridir.

Dissertasiyanın əsas müddələri bir sıra elmi jurnal və konfrans materiallarında elmi məqalə və tezis şəklində öz əksini tapır:

1. Qədim türk yazılı abidələrində işlənən irəli, geri, sağ və sol bildirən məkan məzmunlu sözlərin semantikasısı // -Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Təhsildə ikt, -2016. №2, -s.49-54.

2. Məkan anlayışının linqvistik ifadə görümlərinin zənginliyi və çoxcəhətliyi // -Bakı: Dil və ədəbiyyat, Bakı Dövlət Universiteti, -2017. 1(101), -s.436-439.

3. Orxon-Yenisey abidələrində məkan anlayışının linqvistik ifadə görümləri // -Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (elmi-metodik jurnal), -2017. №1(251), -s.66-70.

4. Категория грамматического пространство (На основе древних тюркских письменных памятников и материалов азербайджанского языка) // -Киев: Язык и культура, Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко, -2018. №20 I (186), -с.209-214.

5. Zaman anlayışının dərk olunmasında linqvistik ifadə görümlərinin rolu // -Bakı: Dil və ədəbiyyat, Bakı Dövlət Universiteti, -2018. 2(106), -s.84-86.

6. Qədim türk yazılı abidələrində zaman və məkan anlayışını gerçəkləşdirən linqvistik ifadə görümləri sistemi haqqında // Bakı: Filologiya məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, -2018. №8, -s.120-126.

7. Məkan məzmunlu sözlərin leksik semantikasısı // Bakı: Filologiya məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası -2018. №2. -s.257-265.

8. Kullanma bakımından eski türk yazılı anıtlarının sözlük içeriği // TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi, №12, Ankara, 2020, s. 199-202

9. Zaman, məkan anlayışları və onları dildə gerçəkləşdirən adlar// “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq konfrans, Bakı Avrasiya Universiteti, Bakı, 2019, s.58-62

10. Məkan mənalı sözlərin öyrənilməsində toponimlərin rolu // Uluslararası Ankara Multidisiplinler Çalışmalar Kongresi, Ankara, 2020, s.237-239

11. Qrammatik məkan kateqoriyasının linqvistik göstəriciləri // Uluslararası Avrasya Zirvesi Bilimsel Araştırmalar ve Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Güncel Gelişmeler Kongres Elishmeler, Bakı Avrasya Universiteti, Bakı, 2020, s.280-281

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 mart tarixində saat 13.00 Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Univeristetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron verisiyaları Sumqayıt Dövlət Univeristetinin rəsmi internet saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 aprel tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 21.02.2022
Kağızın formatı: 60*84 1/16
Həcm: 36684
Tiraj:100 nüsxə